

**PROBLEMATYKA KOZACKA W PRACACH
HISTORYKÓW POLSKICH XVII WIEKU**

1. Uwagi wstępne.

Okres XVII wieku charakteryzuje się na gruncie historiografii polskiej imponującymi osiągnięciami¹. Wśród mnogości zagadnień przedstawianych w polskim piśmiennictwie historycznym tego czasu sporo uwagi poświęcano problemom kozackim. Najbardziej ta tematyka jest eksponowana u Pawła Piaseckiego (1570-1649), Stanisława Łubieńskiego (1573-1640), Wawrzyńca Rudawskiego (1617-1674), Joachima Jerlicza (1598- po roku 1672), Mikołaja Jemiółowskiego (ok. 1620-ok. 1693), Wespazjana Kochowskiego (1633-1700), Bogusława Kazimierza Maskiewicza (ok. 1625-1683), Stanisława Oświęcima (po 1605-1675), Albrychta Stanisława Radziwiłła (1593-1656), Jana Krzysztofa Hartknocha (1644-1686).

W dziełach wymienionych historyków znajdujemy najwięcej informacji na temat kozaków i wojen kozackich. Z uwagi na to, że ci autorzy byli bezpośrednimi świadkami opisywanych przez siebie wydarzeń, bądź też żyli w bliskim okresie po zaistniałych zdarzeniach, ich przekazy przy zastosowaniu właściwej dozy niezbędnego krytycyzmu, mogą pełnić dla badaczy rolę źródła historycznego. Na początku rozważań należy podać krótkie biografie tych historyków.

2. Informacje o historykach XVII wieku
zajmujących się Kozakami.

Paweł Piasecki zajmował wybitną pozycję w hierarchii kościelnej, a także w początkach swej kariery odgrywał znaczącą rolę polityczną w życiu kraju. Studiował w Rzymie, Ołomuńcu, Pradze, Wiedniu oraz powtórnie w Rzymie, czego uwieńczeniem było uzyskanie doktoratu obojga praw. We władzach kościelnych najpierw był opatem komendatoryjnym cystersów w Mogile, następnie biskupem na stolicach w Kamieńcu, Chełmie i Przemyślu. Przed otrzymaniem sakry

---

¹ Barycz H. Dzieje nauk humanistycznych. Historiografia: Barok. Historia nauki polskiej. t. II, Warszawa etc., 1970; Tegoż. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią XVI-XVIII w. Wrocław, 1981; Mokrzecki L. Tradycje historiografii europejskiej w epoce baroku. // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Pedagogika, Historia Wychowania. Gdańsk 1974, z. 4; Tegoż. W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku, Gdańsk 1977; Krawczyk A. Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII wieku. Lublin, 1994.

biskupiej prowadził z posłem hiszpańskim poufne rokowania w sprawie otrzymania od Habsburgów zasiłków na budowę floty. Będąc przeciwnikiem orientacji prohabsburskiej Zygmunta III, został odsunięty od wpływów na życie polityczne kraju. W roku 1645 wydał w Krakowie dzieło "Chronica gestorum in Europa singularium", w którym dość obszernie przedstawił wydarzenia polskie w kontekście europejskich². To dzieło zostało przetłumaczone na język polski przez Antoniego Chrząszczewskiego i wydane w Krakowie w 1870 roku.

Stanisław Łubieński należał do najbardziej wykształconych osobistości w Rzeczypospolitej. Podobnie jak Piasecki piął się po szczeblach kariery kościelnej i politycznej. Po ukończeniu szkoły jezuickiej w Kaliszu, odbywał studia zagraniczne w Grazu, Rzymie, Perugii i powtórnie w Rzymie, wieńcząc je tytułem doktora obojga praw. W strukturach kościelnych pełnił funkcję opata komendatoryjnego w słynnym nie tylko w Polsce zakonie benedyktyńskim w Tyńcu. Następnie był biskupem łuckim, skąd został przeniesiony na stolicę biskupią w Płocku. Był bardzo aktywny w życiu politycznym. Od roku 1591 był sekretarzem królewskim. Jako biskup łucki sprawował urząd podkanclerski. Napisał wiele dzieł³. Dla nas najbardziej interesującym jest "Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III... 1593", opublikowane w "Opera posthuma" (Antwerpia, 1643) i przetłumaczone na język polski przez A.B. Jochera pod tytułem "Droga do Szwecji Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego..." (Petersburg i Mohilew, 1855).

Wawrzyniec Rudawski w przeciwieństwie do poprzedników nie odegrał znaczącej roli w życiu kościelnym i politycznym. Był on kanonikiem warmińskim i ołomunieckim. Kształcił się w kolegium jezuickim w Braniewie, a następnie w Rzymie, gdzie uzyskał tytuł doktora obojga praw i protonotariusza apostolskiego. Przez pewien okres czasu do roku 1647 był zatrydnyony w kancelarii królewskiej. Jego najważniejsze i nas interesujące dzieło, to pozostające w rękopisie "Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai ad pacem Olivensem libri IX...", przetłumaczone przez Włodzimierza Spasowicza ("Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego...", t. 1 i 2 Petersburg i Mohilew 1855⁴).

---

² Czaplński W., Paweł Piasecki: // Polski Słownik Biograficzny. t.25. Wrocław 1977, ss. 468-469; Krawczyk A., Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis", vol. 29. (1981).

³ Czaplński W. Stanisław Łubieński: // Polski Słownik Biograficzny. t.22. Wrocław 1973, ss. 498-500.

⁴ Szorc A. Rudawski Wawrzyniec // Polski Słownik Biograficzny. t.32, Wrocław 1989-1991, s. 600-601.

Mikołaj Jemiołowski nie był luminarzem kultury, ale swoje życie poświęcił służbie wojskowej, biorąc udział w licznych wojnach. Pochodził z drobnej szlachty. Po wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r. zaciągnął się do wojska koronnego i odtąd przez 20 lat walczył przeciw Kozakom, Tatarom, Moskwie, Szwedom, Siedmiogrodzianom i Turkom, służąc jako towarzysz lekkiej chorągwi Krzysztofa Tyszkiewicza wojewody czernihowskiego, a od roku 1660 Jana Myszkowskiego, podkomorzego bełzkiego. Brał udział w elekcji Jana III Sobieskiego. Napisał pamiętnik dotyczący lat 1648-79. W roku 1850 ten pamiętnik został wydany przez Augusta Bielowskiego pt. "Pamiętnik M. J-ego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełskiego". Jak twierdzi Tadeusz Nowak pamiętnik ten został opracowany z rzadką w tym okresie bezstronnością i dbałością o dokładność danych faktycznych⁵.

Joachim Jerlicz pochodził ze starej ruskiej rodziny osiadłej na Podolu. Od roku 1617 do 1630 pełnił służbę wojskową, następnie zajmował się gospodarstwem. Napisał kronikę-pamiętnik, gdzie przedstawił wydarzenia dotyczące lat 1620-1673. Dzieło to zostało wydane przez K. W. Wójcickiego pt. "Latopisiec, albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów z wieku i życia mego" w roku 1853. Jak twierdzi Jan Perdenia, pamiętnik ten odznacza się tendencyjnością^{5a}.

Wespazjan Kochowski pochodził z rodziny szlacheckiej. Edukował się w Szkołach Nowodworskich w Krakowie w latach 1646-48. Brał udział w wyprawie beresteckiej 1651 r., żwanieckiej 1653 r., moskiewskiej 1654, w wojnie szwedzkiej i wyprawie przeciw Rakoczemu. Uczestniczył w sejmach elekcyjnych Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. W roku 1683 ukazał się pierwszy jego tom roczników "Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus", w roku 1688 tom drugi "Climacter secundus", a w roku 1698 tom trzeci "Climacter tertius". Napisał także tom czwarty w rękopisie. Trzy pierwsze tomy zostały przetłumaczone w skróconej formie przez Edwarda Raczyńskiego — "Historia panowania Jana Kazimierza..." (t.1 i 2, Poznań 1840), natomiast tom IV przez J.N. Bobrowicza ("Roczników Polski klimakter IV...", Lipsk 1853⁶).

Stanisław Oświęcim pochodził z rodziny szlacheckiej. Studiował w kolegium jezuickim w Jarosławiu. Od roku 1626 bił się ze Szwedami,

⁵ Nowak T. Jemiołowski Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. t.11. Wrocław 1964-1965, s 168-169.

^{5a} Perdenia J.: Jerlicz Joachim // *ibid.*, s. 175-6.

⁶ Bielak F., Pollak R.: Kochowski Wespazjan. //: Polski Słownik Biograficzny. t.13. Wrocław 1967-68, s. 218-220.

następnie z Moskwą (1633), Turcją, Tatarami. W 1637 roku znajdował się w orszaku poselstwa królewicza Jana Kazimierza do Wiednia po zaślubioną przez Władysława IV Cecylię Renatę. Był marszałkiem dworu hetmana Stanisława Lubomirskiego w latach 1643-1646, dzięki czemu miał dostęp do tajnej oraz jawnej korespondencji hetmana. Odbywał podróże zagraniczne. Pozostawił po sobie "Diariusz", obejmujący wydarzenia od roku 1643 do 1653. Diariusz ten został wydany przez Wiktora Czerbaka w roku 1907, w 19 tomie *Scriptorum Rerum Polonicarum*⁷.

Albrycht Stanisław Radziwiłł urodził się w 1590 roku. Pochodził z nieświesko-ółyckiej linii książęcej Radziwiłłów. Najpierw uczęszczał do katolickiej Akademii Wileńskiej, a następnie kształcił się w zagranicznych uczelniach: w Wurzburgu na wydziale filozoficznym, na katolickim uniwersytecie w Lowanium, gdzie słuchał wykładów Eryka Puteana. Ponadto jeszcze wpisał się w grono studentów w Bolonii oraz Orleanie. Odwiedzał liczne kraje: Niemcy, Austrię, Szwajcarię, Niemiec, Francję i kraje włoskie. W roku 1619 został podkanclerzem litewskim, a w roku 1623 kanclerzem i zajmował to stanowisko aż do śmierci. Ze względu na nieprzejednany stosunek do różnowierców cieszył się łaskami Zygmunta III. Z nowym monarchą Władysławem IV Radziwiłł nie był w takich zażyłościach jak z jego ojcem. Po śmierci Władysława IV opowiedział się za elekcją Jana Kazimierza. Jako kanclerz litewski był przeciwnikiem prowadzenia pertraktacji z Bohdanem Chmielnickim, stąd też sprzeciwiał się ugodzie zborowskiej. Spośród obfitej twórczości pisarskiej dla historyka największe znaczenie posiada dzieło kanclerza litewskiego "Memoriale rerum gestarum in Polonia a morte Sigismundi Tertii inchoatum et continuatum et raptim descriptum, cui anno 1632 initium datum". Pamiętnik ten został przetłumaczony na język polski przez Edwarda Raczyńskiego i wydany w Poznaniu w roku 1839. Następnego tłumaczenia i edycji dzieła w trzech tomach dokonali A. Przyboś i R. Zelewski pt. "Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636", t.1, 1637-1646, t. 2, 1647-1656, t. 3, Warszawa 1980⁸.

Jan Krzysztof Hartknoch był historykiem luterańskim i jeszcze do końca XVIII wieku pozostawał niedoścignionym wzorem dla historiografii luterańskiej w Prusach⁹. Stanisław Kutrzeba eksponuje

---

⁷ Przyboś A. Oświęcim (Oświecim) S // Polski Słownik Biograficzny. t.24. Wrocław 1979, s. 619-621.

⁸ Przyboś A., Zelewski R. Wstęp. // Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636, t. 1, Warszawa, 1980, s. 45; Przyboś A. Radziwiłł Albrycht Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. t. 30. Wrocław 1987, s. 143-148.

⁹ Barycz H. Op. cit., s. 184.

jego wkład w badania nad dziejami prawa w Polsce¹⁰. Po ukończeniu Akademii w Królewcu Hartknoch zajmował stanowisko profesora w Akademickim Gimnazjum Toruńskim. Dla naszych rozważań najważniejsze znaczenie odgrywa jego dzieło "Respublica Polonica" (drugie i trzecie wydanie noszą tytuł "De respublica Polonica duobus libris illustrata"¹¹. Poza wymienionymi historykami można spotkać także u innych zagadnienia kozackie, choć może w mniejszym stopniu.

3. Charakterystyka przekazów zawierających problematykę kozacką.

Dzieła każdego z wymienionych historyków odgrywają istotną rolę w naświetleniu kwestii kozackich. Jednakże ich ranga w odniesieniu do tego problemu jest różna, ze względu zasięgu czasowego oraz podawanych informacji. Paweł Piasecki i Stanisław Łubieński przedstawiają wydarzenia wcześniejsze, wyprzedzające powstanie Chmielnickiego, które kończy na roku 1659, kiedy przedstawia zamordowanie przez Kozaków powracającego z Warszawy nowego kanclerza ruskiego Niemirycza. Bogusław Kazimierz Maskiewicz przedstawia niewiele wydarzeń związanych z powstaniem Chmielnickiego, pisząc o początkach buntu, bitwach pod Żółtymi Wodami i Korsuniem oraz o lokalnych potyczkach wojsk polskich z kozackimi, a kończy na wojnie Moskwy z Polską dowodzonej przez Iwana Chowańskiego, w której po stronie Moskali brał udział Juraszko Chmielnicki. Stanisław Oświęcim podaje wydarzenia od roku 1643 dotyczące stosunków wewnętrznych wśród Kozaków, ich potyczki z Tatarami oraz koncepcje Rzeczypospolitej stworzenia z Kozaków armii przeciwko Turcji. Następnie pomijając ważne wydarzenia rozgrywające się w pierwszej fazie powstania, pisze o przybyciu na sejm posłów kozackich przywożących rejestr wojska sporządzony na podstawie ugody zborowskiej. Swoje wywody kończy relacją o zwycięstwie pod Korsuniem. Mikołaj Jemiołowski rozpoczyna swe wywody od wybuchu powstania, przedstawiając wydarzenia różnych lat, a kończy na zwycięstwie Polaków pod Chocimiem odniesionym nad Turkami. Joachim Jerlicz przedstawia udział Kozaków w różnych wojnach Polski przeciwko Turcji, rozpoczynając od bitwy pod Cecorą, następnie relacjonuje udział Kozaków w wojnach polsko-szwedzkich w okresie wojny trzydziestoletniej. Dużo uwagi poświęca sprawom kozackim od czasów wybuchu powstania, przedstawiając fakty na przestrzeni

¹⁰ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. t. 1, Lwów, 1925, s. 276.

¹¹ Serczyk J. Warsztat naukowy Jana Krzysztofa Hartknocha (1644-1687) // Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. t. 1, Toruń 1972, s. 283.

różnych lat, kończąc wywody na roku 1672, kiedy zostały zawarte układy między sułtanem tureckim i Polakami pod Żwańcem. Stosunkowo najwięcej uwagi poświęca sprawom kozackim Wespazjan Kochowski. Podaje informacje o wzmiankach dotyczących Kozaków w przekazach historycznych u Bielskiego, Paprockiego i Wapowskiego. Wspomina, że już za czasów Zygmunta I funkcjonowało pojęcie Kozaków. Dość szczegółowo przedstawia wydarzenia związane z powstaniem Chmielnickiego i wynikającymi z niego reperkusjami, a na zwycięstwie Polaków pod Chocimiem w 1673 roku kończy wywody poświęcone zagadnieniom kozackim. Dość plastycznie autor przedstawia sylwetki psychologiczne starszyny kozackiej. Albrycht Stanisław Radziwiłł przedstawia sprawy kozackie od roku 1634 ukazując napady rabunkowe Kozaków na niewinnych ludzi oraz zabicie przez nich własnego hetmana. Następnie pisze o budowie twierdzy Kudak i związanymi z tym faktem zamieszkami. Sporo uwagi poświęca powstaniu Chmielnickiego. W końcu ukazuje powstanie Chmielnickiego oraz wojny polsko-moskiewskie po umowie perejaślowskiej. Omawianie wydarzeń kozackich kończy opisem zwycięstwa Polaków pod Cudnowem. Z kolei Jan Krzysztof Hartknoch zwraca uwagę na literaturę historyczną poświęconą Kozakom. Przed wszystkim przytacza informacje o konstytucjach sejmowych poświęconych Kozakom. O powstaniu Chmielnickiego wzmiankuje lakonicznie, stwierdzając że w następstwie niego część Ukrainy została przyłączona do Moskwy.

Jak widać rozpiętość czasowa opisywanych wydarzeń jest ogromna. Podobnie rzecz się przedstawia z zasobami informacji u omawianych historyków. Nie sposób omówić wszystkiego. Chcąc podejść do tej problematyki całościowo należy zwrócić uwagę na następujące zagadnienia: A. Początki kozaczyzny. B. Sytuacja Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. C. Wybuch powstania i stosunek do Chmielnickiego Kozaków oraz różnych warstw społecznych Rzeczypospolitej. D. Wydarzenia polityczne i militarne od czasów powstania do ugody w Hadziaczu. E. Następne wydarzenia do czasów zwycięstwa pod Chocimiem. Ramy objętościowe artykułu pozwalają, aby przedstawić jedynie zagadnienie początków kazaczyzny i sytuację Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. Pozostałe kwestie wymagają oddzielnej rozprawy. W tym artykule można będzie co najwyżej zasygnalizować w sposób hasłowy inne istotne zagadnienia.

4. Informacje dotyczące początków kozaczyzny.

Początkami kozaczyzny interesowali się Wawrzyniec Rudawski i Paweł Piasecki. Rudawski pisze, iż jeszcze w okresie Bizancjum, gdy

Tatarzy zaczęli napadać na Ruś, Rusini z prostactwa, pozbawieni wszystkiego i nie mając nigdzie bezpieczeństwa, ośmieleni ostalecznością i ciągłymi z wrogami utarczkami, zgromadzili się wspólnie dla wzajemnego łupienia Tatarów. Zajęli szczęśliwym trafem miejsce na którym mieszkają i zbudowali statki za pomocą których łowili ryby i napadali na Tatarów. Z upływem czasu zwiększała się ich liczba i wzrastała odwaga na skutek odnoszonych sukcesów. Zaczęli oni wznosić osady warowne, zajmować się pracą, wyznaczając sobie powinności. Także wybierali własne władze i wszystko urządzali podług prawideł regularnej wojny.

Chętnie szukali sposobności by napaść nieprzyjaciela, szczególnie starali się obedrzeć powracających z łupów Tatarów. Starym zwyczajem Rusinów budowali flotę przy pomocy której wyprawiali się na morze, skąd wracali z ogromnym łupem. To służyło za przykład i zachętę do zaciągania się w szeregi tej wolnej milicji, która od tego czasu przyjęła nazwę kozaczyzny¹².

Paweł Piasecki pisząc na temat wojska kwarcianego i jego lokalizacji, określił terytorium zajmowane przez Kozaków, między Dniestrem, Dnieprem i Bohem, aż do Morza Czarnego. Wskazał, iż dopiego usadowienie się tam wojska kwarcianego przyśpieszyło kolonizację tych terytoriów. Następnie wskazał, iż na podstawie traktatu zawartego z sułtanem Sulimanem, te obszary przynależą do Polski. Wreszcie na temat Kozaków pisze, iż nie są oni narodem zajmującym terytorium — a kto tak uważa, popełnia błąd. Autor wywodził, iż Kozacy są jedynie określonym gatunkiem wojska polskiego, wojskiem lekkim i zwinnym. Ich nazwa wywodzi się od łacińskiego słowa capra — koza. Kozakami są więc żołnierze lekkiego wojska, nawet Polacy oraz Rusini mieszkający na Zaporozżu trudniący się łowiectwem i rzemiosłem wojennym. Nazwę Zaporozże wyprowadza Piasecki od spadzistego miejsca Dniepru nazywanego progiem. Dość drobiazgowo opisuje autor życie i obyczaje Kozaków¹³. Są to najważniejsze informacje na temat początków kozaczyzny.

5. Życie Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego.

Na ten temat znajdujemy już więcej informacji. Występują one u Jerlicza, Oświęcima, Piaseckiego, Łubieńskiego, Rudawskiego, Radziwiłła i Hartknocha. Joachim Jerlicz opisując bitwę pod Cecorą w

¹² Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego ... przez Wawrzyńca Rudawskiego. ... Przełożył z łacińskiego Włodzimierz Spasowicz..., T. 1 i 2 Petersburg i Mohilew 1855, s. 7-8.

¹³ Piasecki P. Kronika polska. Tłumaczył Antoni Chrzęszczewski. Kraków, 1870, s. 43-45.

1620 roku wzmiankuje, że mogło brać w niej udział 40 tysięcy Kozaków pod komendą hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego, męża wyćwiczonego, pochodzenia szlacheckiego¹⁴. W następnym roku przedstawia udział Kozaków zaporoskich w bitwie chocimskiej. W dniu 2 września Turcy ścierali się z Kozakami. Najwięcej jeńców do obozu przyprowadzili Kozacy¹⁵. Turcy byli najbardziej nieprzejednani do Sahajdacznego. Autor pisze, iż sułtan wtedy powiedział: „Ani jeść, ani pić nie będę, dopóki mi tego psa Sahajdacznego nie przyprowadzicie”¹⁶. Tymczasem w dniu 19 września 1621 roku kilkaset Kozaków, pod osłoną nocy napadło obóz turecki. Zabiwszy kilkudziesięciu Turków, zdobyli bogate łupy, a także dwie chorągwie janczarskie¹⁷. W dwa dni później Kozacy zabili wielu Tatarów oraz zabrali im dużą ilość koni z pastwiska¹⁸. W dniu 28 września tego roku brawurowo nacierali na Turków wraz z lisowszczykami¹⁹.

Następnie autor opisując wydarzenia roku 1625 informuje, że hetman Konięcpolski wraz z hetmanem Doroszenkiem i kozackim wojskiem udał się do Prus²⁰. W roku 1630 Jerlicz podaje informację, iż wtedy Kozacy podnieśli wojnę, gdyż nie dano im zapłaty, a pułkowników wyznaczano spośród szlachty, zaś na miejsce hetmana wyznaczono komisarza. Wtedy też postawiono, ażeby 6 tysięcy Kozaków było na posługę Rzeczypospolitej²¹. Z kolei w roku 1636 pisze o powstaniu Pawłuka. Czerń podniósłszy bunt przeciw królowi i Rzeczypospolitej obrała przywódcą Pawłuka. Schwytanego wodza powstania odesłano do króla, a następnie przywieziono do Kijowa, gdzie wraz z synem wbito go na pal²².

W roku 1646 Jerlicz pisze lakonicznie, iż król Władysław IV myślał wtedy o wojnie z Turcją, której mu odradzano. Pozwolił jednak uderzyć Kozakom na Turków, dając ich starszemu Doroszeńce kilkanaście tysięcy ze skarbu królewskiego, by Kozacy pobudowali czółna i swoim zwyczajem wyprawili się na morze²³.

Stanisław Oświęcim dostarcza fragmentarycznych informacji dotyczących Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. W roku 1643

---

¹⁴ Letopisiec Joachima Jerlicza. Z rękopisu wydał K.W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 3.

¹⁵ *ibid.* s. 12.

¹⁶ *ibid.* s. 13.

¹⁷ *ibid.* s. 22.

¹⁸ *ibid.* s. 23.

¹⁹ *ibid.* s. 27.

²⁰ *ibid.* s. 35.

²¹ *ibid.* s. 38.

²² *ibid.* s. 43.

²³ *ibid.* s. 52.

pisze, iż podczas pobytu hetmana Stanisława Koniecpolskiego w Korsuniu, Kozacy pułku czechryńskiego przedłożyli mu skargę na okoliczność krzywd i uciążliwości doznawanych ze strony swojego pułkownika Jana Zakrzewskiego. Informuje lakonicznie, iż to wszystko było weryfikowane przed sądem. Uznano zasadność skarg, wyznaczając nowego pułkownika. Nie wymierzono jednak kary obwinionemu, ze względu na inne jego zasługi²⁴.

Mówiąc o swoim pobycie w Trechtymirowie pod koniec roku 1643, autor stwierdza, iż w tym miasteczku, w którym podczas rebelii przeciw Rzeczypospolitej, swawolni Kozacy często odbywali swe kongresy, panowie polscy wznieśli zamek, w którym rezyduje komisarz Rzeczypospolitej, by trzymać w dyscyplinie wojskowej rejestrowych Kozaków²⁵. Gdy w roku 1644 przytacza informację o zwycięskiej bitwie nad Tatarami wielkiego hetmana pod Achmatowem i Woronnym wspomina, iż Kozacy pod Żółtymi Wodami odebrali Tatarom zagarnięte wielkie stada bydła²⁶. W tym samym roku pisze o przyjmowaniu posła cesarskiego w Konstantynopolu, kiedy to dotarła informacja o napadzie Kozaków dońskich na Morzu Czarnym na galery, zdobyciu przez nich i spaleniu dwu okrętów z pszenicą oraz zabraniu Turków do niewoli²⁷.

Autor ukazuje plany panów polskich wykorzystania Kozaków przeciwko Turkom. Świadczy o tym wzmianka o liście Stanisława Koniecpolskiego do hospodara wołoskiego z 1645 roku, w którym Koniecpolski pisał, że skoro tylko Tatarze wkroczą na teren Rzeczypospolitej, to wówczas on poleci Kozakom wyruszyć na Morze Czarne łodziami i czółnami, ażeby sułtan turecki miał do myślenia²⁸.

Również w Dyariuszu Oświęcima pojawia się aspekt włączenia Kozaków w nurt spraw międzynarodowych. Autor relacjonuje pobyt w Warszawie posła weneckiego, poszukującego posiłków na wojnę z Turcją i prowadzone przezeń pertraktacje z Kozakami. Ze strony kozackiej w nich uczestniczyli posłowie: Iwan Barabaszenko, Iwan Iliasz Ormianczyn, Nestorenko i Bohdan Chmielnicki. Wówczas ustalono, że Kozacy wystawią dobrze uzbrojoną ekspedycję morską, składającą się z sześćdziesięciu czółen, jeśli tylko otrzymają od króla sto talarów na każde czółno. Zaraz odliczono sześć tysięcy talarów. Wskazuje, iż pewna część posłów polskich optowała za udzieleniem Kozakom tej

---

²⁴ Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643-1651. Wydał dr Wiktor Czermak. Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr. 63. *Scriptores Rerum Polonicarum* tomus XIX. Cracoviae, 1907, s. 15.

²⁵ *ibid.* s. 18.

²⁶ *ibid.* s. 45.

²⁷ *ibid.* s. 67.

²⁸ *ibid.* s. 83-84.

pomocy, aby nie dopuścić do ich ligi z Tatarami co byłoby zgubą Rzeczypospolitej. Jednakże przytacza fakt, iż na przekór temu na sejmie listopadowym tego roku, punkt piąty postulatów poselskich brzmiał ażeby Kozakom zabronić najazdów morskich, co uprzednio zyskali w zezwoleniu królewskim, a sporządzone czółna nakazać zniszczyć²⁹.

Pisząc o śmierci hetmana Koniecpolskiego w 1646 roku, autor wzmiankuje, iż ten hetman widział “ułomność i złość Kozaków, a także chęć do rebelii. Patrzył na nich bacznie. Stąd nie mogli oni postępować swawolnie, tak jak by chcieli”³⁰.

Paweł Piasecki przedstawił bunt Nalewajki w 1596 roku. Jego powodem był fakt, iż król zabronił Kozakom urządzania wypraw na posiadłości tureckie. Wówczas zaczęli oni wyprawiać się na włości panów kijowskich i białoruskich. Ich przywódca Nalewajko, znakomity wojownik wywodzący się z gminu, utrzymywał pod swoją komendą różnych łotrów, a ci dopuszczali się różnego rodzaju nielegalnych wypraw. Niepomny na apele demobilizacji swych oddziałów, został zaatakowany przez Żółkiewskiego i pomimo początkowych sukcesów, został pokonany, następnie przewieziony do stolicy i tam stracony³¹.

Inny aspekt zagadnień kozackich przedstawia w roku 1637. Autor pisze, iż Kozacy zaczęli walczyć o swoje swobody, ale im to na dobre nie wyszło. Wskazuje, że wtedy to panowie polscy występowali do króla i senatu z postulatem ograniczenia swobód Kozaków zamieszkujących na obszarze województwa kijowskiego. Wówczas to wielki hetman koronny i kasztelan krakowski Stanisław Koniecpolski polecił zbudować twierdzę Kudak. Przeciw temu wystąpili Kozacy, rozpędzając budowniczych niemieckich. Potocki wysłał przeciwko nim oddziały wojskowe. Wówczas oni obrali swoim dowódcą Pawluka i pod jego komendą prowadzili opór. Zaniechali go dopiero, gdy podkomorzy czernichowski Kisiel zapewnił ich przywódcy darowanie życia. W następnym roku pisze, że wbrew zapowiedziom Kisiela, nikt się nie ujął za Pawlukiem. Co więcej, na sejmie w tym roku odebrano Kozakom wszelkie swobody. Ponadto sejm polecił urządzić zbrojną wyprawę przeciw tym Kozakom, którzy nie podporządkują się podjętej uchwale i organizowali własną milicję³². Po ataku wojska pod komendą Potockiego Kozacy obrali sobie przywódców Ostranina i Skidana, zadawszy klęskę Potockiemu, obwarowali się. Ustąpili dopiero wówczas, gdy otrzymali obietnicę rejestracji. Jednakże na skutek niedotrzymania tej obietnicy w roku 1640 spustoszyli posiadłości

---

²⁹ *ibid.* s. 134, 136, 175.

³⁰ *ibid.* s. 135.

³¹ Piasecki P. *Op. cit.*, s. 130-131.

³² *ibidem.* s. 418, 422.

Wiśniewieckiego, zabierając 30 tysięcy jeńców. Komentując to wydarzenie Piasecki stwierdza, iż ze spraw kozackich wyłoniły się prywatne zyski dla panów i szkody dla Rzeczypospolitej. Od tej pory dla obrony granic król zamiast Kozaków, będzie musiał ciągnąć opornego żołnierza, narażając przy tym na jęk ubogiego kmiotka³³.

Stanisław Łubieński opisując wyjazd Zygmunta III do Szwecji przedstawił epizod polskiego szlachcica z województwa podlaskiego Krzysztofa Kosińskiego, który doprowadził w tym czasie do rozruchów kozackich na Wołyniu. Autor stwierdza, iż przystał on do Kozaków, którymi zaczął dowodzić, bądź z chęci łupiestwa, bądź wiedziony zemstą za złe obchodzenie się z nim w mieście księcia Ostrogskiego — Konstantynowie. Zebrawszy pięć tysięcy Kozaków czynił spustoszenie w dobrach Ostrogskich. W czasie prowadzonych walk stracił niemal trzy tysiące ludzi. Nie skorzystawszy z propozycji przebaczenia, nie tylko nie poniechał wypadów na dobra Ostrogskich, ale jeszcze zaczął się wyprawiać do dóbr Wiśniewieckich. Tam po klęsce został schwytany i stracony w 1593 roku³⁴. Zbigniew Wójcik uważa, iż Kosiński był przywódca pierwszego kozackiego powstania w Rzeczypospolitej³⁵.

Również w tym samym roku autor podaje inne wydarzenie związane z Kozakami. Píše, iż Kozacy niżowscy pod dowództwem Łobody w liczbie 3 tysięcy zapuścili swe zagony na terytorium tureckie. Złupili miasto Jurgowię w pobliżu Białogrodu i zabrali sporo zdobyczy. Łubieński wywodzi iż ten wypad był na przekór polskiej racji stanu i groził zerwaniem przymierza z Turcją. Wskazuje, iż Łoboda czynił go z inspiracji cesarza Rudolfa, za pieniądze cesarskie, dostarczane im przez Chłopickiego. W przyszłym roku zwrócono uwagę posłowi cesarskiemu, że cesarz pragnie pokonać potęgę turecką za pomocą tak płochego i lekkomyślnego ludu jakim są Kozacy. W odpowiedzi na ten zarzut cesarz obarczył winą Chłopickiego, iż wprowadził go w błąd, jakoby Kozacy byli ludem wolnym, mieszkającym na terytorium Rzeczypospolitej, od niej niezawisłym³⁶. Łubieński zwraca także uwagę na negatywny wpływ tego faktu na stosunki Rzeczypospolitej z Kozakami. Píše, iż tą hałastą, która raz z karbów wyszła z trudnością udało się przywieźć do obowiązków³⁷.

---

³³ *ibid.* s. 422-424.

³⁴ Łubieński S. Droga Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego do Szwecji roku 1593. // *Pisma pośmiertne...* S. 26.

³⁵ Wójcik Z. Krzysztof Kosiński // *Polski Słownik Biograficzny*. t. 14, Wrocław 1968-1969, s. 219-220.

³⁶ Łubieński S. Droga... S. 34-36.

³⁷ *ibid.*, s. 34.

Wawrzyniec Rudawski dość ogólnie pisze o życiu Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. Stwierdza, iż Kozacy wzrosli w siłę. Zbudowali potężną flotę i zaczęli najeżdżać miasta Porty w okolicach Carogrodu. Nie mogła im sprostać flota turecka, gdyż zawsze uchodzili za Dniepr i znów byli gotowi do wypraw.

Rudawski uważa za kardynalny błąd Rzeczypospolitej, że ta odciągała Kozaków od wypraw na Portę. Kozacy byli ludem ruchliwym i nie znosili bezczynności. Budowa Kudaku i zgromienie ich wojska trzykroć liczniejszego od polskiego spowodowały, iż Kozacy się uspokoili, ale knuli przeciw Polsce nienawiść za poskromienie łupieskiej swawoli. Tę nienawiść potęgował ucisk. Autor komentuje fakty, które były przytaczane przy prezentacji poglądów Jerlicza i Oświęcima na temat pertraktacji posła weneckiego w sprawie budowy floty kozackiej. Za fiasko tych rozmów obwinia szlachtę polską. Píše, że zamiast pomocy Wenecjanom podjęto się podłego, zgubnego i haniebnego zamiaru, ujarzmienia Kozaków. Stąd źródło wszelkiego zła, krwawych scen i wojny domowej początek³⁸.

Albrycht Stanisław Radziwiłł opisuje w swoim pamiętniku wydarzenia w przededniu powstania Chmielnickiego. W październiku 1634 roku wskazuje, iż z różnych stron napływały skargi na pładrujących Kozaków. Napastowali oni ludzi. Ich szaleństwo posunęło się do tego stopnia, iż zabili nawet własnego hetmana, mianowanego przez króla, a urzędników usunęli. W tej sytuacji Władysław IV nakazał hetmanowi złamać swawolę i ukarać winnych³⁹.

Następnie pisze, że szeregi Kozaków zaczęły być coraz większe. Do kozaczyzny zaczęli wstępować chłopci, szukający środków do życia, zwabieni chęcią zysku bez pracy i rozbojami morskimi. Kozacy coraz częściej napadali na Portę, nieoczekiwanie opanowując wsie i miasteczka, łupiąc je. W odpowiedzi na to Turcy zaczęli przygotowywać się do wojny z Rzeczypospolitą. Mając to na względzie hetman Koniecpolski, dla wyeliminowania przyszłych wypadów kozackich zbudował na rzece Borystenie znakomitą twierdzę Kudak, której dowódcą został Jan de Marian. Bardzo surowo traktował on Kozaków. Zabronił im polowania i rybołówstwa. Nieposłusznych zakuwał w lochu, zabronił sprzedawać im prochu.

Kozacy nieprzyzwyczajeni do znoszenia przykrości wybrali na wodza Iwana Sulimę i pod jego dowództwem zdobyli fortecę Kudak, zabili jej dowódcę. Liczyli, że ten czyn pójdzie w zapomnienie w obliczu toczącej

---

³⁸ Rudawski W. Op. cit., t. 1, s. 8-10.

³⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636. T. 1. Przeł. i oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. T. 1, Warszawa, 1980, s. 396.

przez króla wojny z Moskwą. Jednakże po zawarciu pokoju z Moskwą i przybyciu wojsk na tereny kozackie, bojąc się kary sami postanowili pociągnąć do odpowiedzialności Sulimę. Dlatego skazali go na śmierć wraz ze współtowarzyszami i wyrok wykonali w obecności posła tatarskiego⁴⁰.

Jan Krzysztof Hartknoch zajmuje się zagadnieniem nazwy Kozacy. Powtarza przedstawione wyżej stanowisko Pawła Piaseckiego. Powołując się na Jana Herbinusa przytacza jeszcze inne, iż kozak jest pojęciem słowiańskim, jako zaopatrzony w kosę (falcificer)⁴¹. Za Pastoriusem powtarza, iż pojęcie kozaków chadziaeckich wywodzi się od słowa "chodzić". Ważniejsze są dzieje Kozaków. Autor powołując się na Wojciecha Wijuk Kojalowicza pisze, iż za Zygmunta I Kozacy wybrali sobie wodzem Daszkiewicza (Eustachego), natomiast Batory dał im Trechtymirów w roku 1576. Wzmiankuje, że w tym czasie posiadali przywileje. Wskazuje, iż na temat wojska kozackiego pisali Andrzej Maksymilian Fredro i Jakób Sobieski. Z kolei za Dymitrem Sulikowskim przytacza informację, iż w czasach Batorego wódz kozacki Podkowa (Paweł) został zakuty w kajdany i wtedy wprowadzono surowe prawa dla Kozaków⁴².

Najbardziej istotne dla badacza są informacje Hartknocha o konstytucjach sejmowych regulujących kwestie kozackie. W roku 1590 do tych spraw odnosiła się konstytucja pod nazwą "Porządek", a 1596 konstytucja "O kozakach", następnie w roku 1601, 1609, 1611, 1613, 1618, 1620, 1628 pod nazwą "Obrona Ukrainy", a w roku 1635 pod nazwą "Pohamowanie inkursyi". Hartknoch wzmiankuje o budowie Kudaku, powstaniu Pawluka, a następnie Chmielnickiego, przytaczając za Pastoriusem opinię, że wybuchło ono z powodu prywatnych sporów Chmielnickiego z Czaplńskim⁴³.

6. Uwagi końcowe

Toczone powyżej wywody stanowić mogą zaledwie do zasadniczych kwestii kozackich. W przedstawionych przekazach historycznych jawi się zagadnienie genezy powstania Chmielnickiego. Charakterystyka jego wodza jako osoby nieznannej, następnie jego kontakty międzynarodowe, dążenie do wygrywania przezeń skomplikowanej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Możemy odtworzyć portret psychologiczny Chmielnickiego, a także rozdzwięki i wewnętrzne rozdarcia wśród Kozaków, sprowadzające się nie tylko do konfliktów

⁴⁰ ibid. s. 493-495.

⁴¹ Hartknoch J.K. De republica Polonica.... Jena, 1687, s. 884-5.

⁴² ibid. s. 886, 890-891.

⁴³ ibid. s. 894-5.

interesów, ale także konfliktów rodzinnych i klanowych. Przekazy wskazują na zawód Kozaków spowodowany umową perejeśławską i jeszcze większy ucisk ekonomiczny oraz religijny ze strony Moskwy. Poszukiwania swobód przez Kozaków pozostających w granicach Rzeczypospolitej nakazywało ich szukania aliansów wśród wrogich sobie nacji: Moskwy, Porty i Tatarów.

Także i strona warsztatowa, przynajmniej u niektórych historyków piszących o sprawach kozackich wymaga omówienia. Spotykamy się bowiem nie tylko z opisem zdarzeń, lecz również z ich wyjaśnianiem oraz wartościowaniem.